اَلتَّعَقُّلُ

AKLETMEK

(taakkul)

اَلتَّعَقُّلُ

Akletmek, aklı çalıştırmak, akıllı davranmak, eşya ve olaylara akılla yaklaşmak anlamlarındaki taakkul, akıl kelimesinden türeyen bir sözcüktür.

Kur'an, akıl kelimesinden türeyen fiilleri 46 yerde kullandığı halde akıl kelimesini isim olarak hiç kullanmamıştır. Bu, mucize mesajlardan biridir. Kur'an bu tavrıyla şunu demek istemiştir: Ben, aklın varlığını yeterli görmem, aklın faal kılınmasını isterim. Başka bir deyişle:

Kur'an, cevher olarak aklı yeterli görmüyor, işlevsel akıl istiyor. Bu yüzden akla yer veren ayetlerinin tümünde akıl kelimesinden türeyen fiiller kullanmaktadır.

Kur'an terminolojisinin aşılmamış ustası Râgıb el-Isfahanî (ölm. 502/1108), aklı, 'ilmi kabule yatkın olan kuvvet' şeklinde muhteşem bir tanıma ulaştırıyor ve ekliyor: "İnsanın, bilimden, kendisi aracılığıyla yararlandığı kuvvete akıl denmektedir." (Râgıb; Müfredat, akl mad.)

Ölümsüz Râgıb, tam bu noktada, Kur'an'ın akıl ile ilim arasındaki 'olmazsa olmaz' bağlantıyı gözler önüne koyan şu iki ayetini kaydediyor:

"Bu bizim, insanlara vermekte olduğumuz örneklerdir ki ilim sahiplerinden başkası onlara akıl erdiremez." (Ankebût, 43)

"O küfre sapanların durumu bağırıp çağırma dışında bir şeyi işitmeyen varlıklara haykıranın durumuna benzer. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bu yüzden akıllarını işletemezler onlar." (Bakara, 171)

العقل

Akıl, kelime anlamıyla zapt etmek, tutmak ve tutunmak demektir. Deveyi zapt etmek için kullanılan yulara 'ıkal' denir ki aynı köktendir. Eski Arapça'da, diline sahip olmayı ifade için de akl kelimesi kullanılmaktadır. اَلْعِقَالُ

Bilimle akletmek arasında kaçınılmaz bir bağın varlığına dikkat çeken Kur'an, her şeyden önce kelamı (sözü) anlamayı bir akletme işi olarak görmektedir. Kelam, akledilerek okunmazsa tahrife uğrama tehlikesiyle yüz yüze kalır. (bk. 2/75) Peygamberlere gelen vahyin, onların hitap ettikleri toplumun diliyle gelmesi kelamın akledilebilmesi içindir.

"Biz, görevlendirdiğimiz her resulü, ancak kendi toplumunun diliyle gönderdik ki onlara açık seçik beyanda bulunsun." (İbrahim, 4)

Bunun bir uzantısı olarak, Kur'an vahyi de , İslam'ın çekirdek kuşağı olan Arap toplumunun diliyle indirilmiştir ki kelamı akledebilsinler. Zaten kelam, Arapça'dan başka bir dille gelmiş olsaydı onlar buna itiraz edeceklerdi. Kur'an bu noktaya da parmak basıyor:

"Eğer biz onu yabancı dilde bir Kur'an yapsaydık elbette şöyle diyeceklerdi: 'Ayetleri ayrıntılı kılınmalı değil miydi? Arap'a yabancı dil mi? İster yabancı dilde, ister Arapça!" (Fussılet, 44)

İşte bu itirazlar olmasın ve kelam, üfürme ve fal bakma aracı yapılmasın diye, muhataplarının diliyle indirildi. Kur'an şöyle diyor:

"Biz onu sana, aklınızı çalıştırasınız diye, Arapça bir Kur'an olarak indirdik." (Yusuf, 2. Ayrıca bk. 43/3)

Vahyi, insanı ve evreni birer 'kitap' gören ve bu üç kitabın ayetlerle dolu olduğunu yüzlerce kez tekrarlayan Kur'an tüm bu ayetlerin gereğince okunabilmesi için aklı işletmenin kaçınılmazlığına dikkat çekmektedir. (Örnek olarak bk. 2/73, 242; 3/118; 24/61; 57/17)

Akletmek veya aklı işletmek, insanla hayvanın ayırıcı özelliklerinin de ilkidir. Eğer insan, yaradılışının hakkını verip aklını işletmez ise sadece hayvanlaşmakla kalmaz, hayvanların en kötüsü durumuna düşer:

"Yeryüzünde debelenenlerin Allah katında en kötüsü, akıllarını işletmeyen sağır-dilsizlerdir." {Enfâl, 22)

Bu ithamın muhatabı hayvanlar olamaz, çünkü onların akılları zaten yoktur. Muhatap, aklı olduğu halde işletmeyen, daha doğrusu, dilinin ve kulağının hakkını akıllı bir varlığa yakışır biçimde vermeyen insanlardır. Üzerinde olduğumuz noktada şu ayet daha açık bir kanıttır:

"Yoksa sen bunların çoğunun işittiğini, akledip düşündüğünü mü sanıyorsun! Onlar hayvanlar gibidirler, hatta yolca hayvanlardan daha şaşkındırlar." (Furkan, 44)

Tanrısal metinleri, evreni ve insanı dolduran ayetleri inceleyip onlardan sonuçlar çıkarmak, ilim sahiplerinin işidir. Ve ilim, aklın işletilmesiyle elde edilir. Özetleyelim:

Kuran, aklın çıplak mülkiyetinin varlığı ile yetinmeyi insana yakışan bir tavır olarak görmüyor. Aklın intifa hakkının kullanılması gerekir. Aklının çıplak mülkiyetini taşıyıp intifa hakkını başkalarına veren, yani aklını onun bunun ipoteği altına sokan kişi veya toplum, fotoğrafıyla insan olsa da gerçekte hayvandır, hatta hayvanlardan 'daha şerir ve sapık' durumdadır. Bu duruma düşen kişi ve toplumlara Kur'an'ın reva gördüğü akıbet gerçekten ürpericidir. Bu ürpertici akıbet, bir kozmik varlık kanunu halinde şu şekilde verilmektedir:

"Allah, pisliği, aklını işletmeyenler üzerine bırakır." (Yunus, 100)

Kur'an, 'Allah'ın indirdiği' ile hükmetmeyenlerin zalim ve inkarcı olduklarını bildirir. Kur'an'ı dikkatlice okuyanlar hemen anlarlar ki, 'Allah'ın indirdiği' başlığının altına ilk yazılacak olan, akıldır. Çünkü o, peygamberlerin tebliğinden önce, o tebliğe muhatap olmamış olanlar da dahil, tüm insanlarda bulunan bir cevherdir.

Akıl, vahiyden daha önce, daha geneldir. Bu öylesine şaşmaz bir gerçektir ki, İslam bilginleri, akıl ile vahyin çatışması (daha doğrusu çatışmış gibi görünmesi) durumunda aklın esas alınacağını söylemişlerdir. Bu söylem onlara, Kur'an'ın öğrettiği tartışmasız, tevilsiz bilgilerden biridir.

Kur'an dilinin ölümsüz ustalarından biri olan Isfahanlı Râgıb, anıt eserlerinden biri olan *ez-Zerîa ila Mekârimi'ş-Şerîa'*da 'Peygamberlerin ve Aklın İnsanları Gerçeğe ve Tanrı'ya (Hakk'a) İleten İki Kılavuz Oluşu' başlığı altında şu muhteşem satırları yazmıştır:

"İzzet ve celal sahibi Allah'ın insanlara iki peygamberi vardır:

1. İçten dışa olan (bâtın) peygamber,
2. Dıştan içe olan (zahir) peygamber.

Bunların birincisi akıl, ikincisi bildiğimiz peygamberlerdir. Hiçbir insan, bâtın peygamberden gereğince yararlanmayı öne almadan zahir peygambere yol bulamaz. Bâtın peygamber (akıl), zahir peygamberin çağrısının sağlık ve geçerliliğini bilmede esastır. Eğer bâtın peygamber olmazsa zahir peygamberin sözünün kanıtlığı ve bağlayıcılığı olmaz. Bu böyle olduğu içindir ki Allah, kendisinin birliğinde ve peygamberlerinin doğruluğunda kuşkuya düşenleri akla gönderir. Başka bir deyişle, onları peygamberlerinin söylediklerinin doğruluk ve tutarlılığı konusunda akla başvurmaya çağırır. Akıl komutandır, din asker. Akıl olmasa din geçerli ve kalıcı olmaz. Elbette ki din olmayınca da akıl şaşkın halde kalır." (Râgıb; *ez-Zert'a,* 207)

Büyük Râgıb'ın, bu satırların ardından attığı başlık ise şudur: 'Akla Dayalı İlimlerle Donanmamış Olanların Peygamberlikten Kaynaklanan İlimleri Anlamada Yetersiz Olacakları.' Râgıb'ın bu başlık altında yazdığı satırlardan birkaçını da verelim:

"Akla dayalı bilgi ve tespitlerde (el-ma'kûlat) cehalet, gözler üzerinde perde, kalp üzerinde örtü, kulaklarda işitmeye engel bir ağırlıktır. Ve Kur'ansal gerçekleri anlamak, işte bu perde, örtü ve ağırlıklardan arınmış olanların nasibidir.... Aynen bunun gibi, akla dayalı bilgiler ve tespitler gözlere ve kulaklara vücut veren hayat gibidir. Kur'an ise görme ve işitme güçleriyle algılanan bir varlıktır. Ölünün görüp işitmesi imkân dışı olduğu gibi, akla dayalı bilgilerden yoksun olanın, dinsel gerçekleri kavraması da imkân dışıdır. Allah'ın: 'Sen, ölülere duyuramazsın, sağırlara da çağrıyı ulaştıramazsın.' (30/52) ayetiyle gösterdiği gerçek işte budur." (ez-Zerî'a, 209)

Akıl, neden "komutan" durumundadır?

Râgıb, eserinin, akıl ile tutkuyu (şehvet, heva) karşılaştıran bölümünde bu soruya şu yanıtı veriyor:

"Akıl, sahibinin hem lehinde olanı gösterir hem aleyhinde olanı. Tutku ise sahibine sadece onun lehinde olanı gösterir." (ez-Zerî'a, 106)

Bunun açık anlamı şudur: Akıl, objektiftir; geneli, herkes için geçerli olanı gösterir. Tutku ve istekse sübjektiftir; sadece hoşa gideni, nefsi okşayanı gösterir. Bu tespiti, din meselesine uygularsak şunu görürüz: Akıldan uzaklaştırılan iman (sonuç olarak da din) sübjektifleşir, kişiselleşir, nefsanîleşir. Böyle olunca da gerçeğe ve genele sırt dönerek, kişinin egosuyla eşitlenir. Bu noktaya geldiğinizde iman, yapıcı-yaratıcı bir mutluluk kaynağı olmaktan çıkar, yıkıcı bir tahrip gücüne dönüşür. Kur'an'ın, imanı sürekli bir biçimde akıl ve bilimle kucaklaştırması, insanı bu olumsuz sonuçtan korumaya yönelik en hayatî tedbirdir.

Anlaşılan odur ki, eğer Allah adına, O'nun dini adına konuşmak gibi bir hak ve ödevden söz edeceksek bilmeliyiz ki bu hak öncelikle akil ve varlık kanunlarının hakkını verenlerindir. Akla ve o kanunlara tersliği âdeta dinleştirmiş benliklerin "Allah, aklını işletmeyenler üzerine pislik atar" diyen bir kitabın dini adına iddiaları olmamak gerekir.

AKLIN KULLANIMINA SINIR KONMAMIŞTIR

Kur'an, aklın kullanımına en küçük bir sınır koymamıştır. Allah'a varışın akıldan çok aşk yoluyla olacağı mealindeki sûfî söylem de 'Aklın Kur'an ve sünnetle sınırlı olduğunu' iddia eden genel teolojik söylem de Kur'an'a tamamen aykırıdır. Kur'an, aklın kullanımını sınırlamaktan ima yoluyla bile söz etmemiştir.

Geleneksel söylemin aklı prangalaması önce fıkıh alanında gerçekleşti. İlk iki asırda fıkıh, aynı zamanda bugünkü ilmi kelamı da ifade ettiğinden, ilk pranganın da fıkıh ve ilmi kelama aynı anda vurulduğunu belirtmek zorundayız. İlginç olan şu ki, bu prangaya ilk karşı çıkışta fıkıh bünyesinde gerçekleşmiştir. İlmi kelam ve fıkıhta aklı bloke etmeye karşı çıkışın ilk mücadelesini veren İmamı Âzam Ebu Hanîfe (ölm. 150/767) oldu ve bu mücadelesinin faturasını hayatıyla ödedi. Ama onun açtığı çığır,

11. yüzyıla kadar sürüp giden bir onurlu mücadelenin motoru olarak sürekli devrede oldu. Ta Gazali'nin talihsiz zuhuruna kadar...

Aklı tasavvuf alanında prangalamak, fıkha nispetle daha sonraki bir zamanda vücut buldu. Akla pranga vurmanın tasavvufun nitelikleri arasına girmesi, İslam tarihinde aklı bloke etmenin öncülüğünü yapmış olan Gazalî'nin, *el-Munkızü mine'd-Dalâl* (Dalâletten Kurtaran) adlı ünlü ve talihsiz eseriyle gerçekleşti. Gazalî'nin kurtulduğundan söz ettiği 'dalâlet', ne yazık ki aklın rehberliğidir.

Günümüz siyaset dinciliği, aklı mahkûm ederken, özellikle laikliği itham ederken 'Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenlerin, kâfir, zalim ve fasık oldukları' mealindeki Kur'an ayetlerine (5/44,45, 47) yollama yapmaktadır. Yollama yapılan söz doğrudur ama o yollama ile murat edilen doğru değildir. Allah'ın indirdiğine atıf yapanlar bazı gerçekleri görememekte veya görmezlikten gelmekteler.

DİN DE AKLIN DENETİMİNE VERİLMİŞTİR

Esas peygamber, bâtını (içsel) peygamber, akıldır. O halde Allah'ın indirdiği ile hükmetme gayesi taşıyanların öncelikle teslim olacaktan değer, akıldır.

İslam düşünce tarihinde aklın işletilmesinin ve onayının dinin kabul edilebilirliğinin de ölçüsü olduğunu ilk dile getiren düşünür olarak gördüğümüz Mutezile imamı Kadı Abdülcebbar (ölm. 415/1024) şaheseri *el-Mûğnî'de* şu tespiti yapıyor:

"Akıl ve ilimle ispatı yapılamayan şey itikat konusu da olamaz. Böyle bir şeyin inkârı gerekir. Bunun içindir ki, Kur'an'ın kalpte olan bir mânâdan ibaret olduğunu, aklî-zarûri delille ispatını istemenin söz konusu edilemeyeceğini söylemek Kur'an'ın reddedilmesini istemekle aynı anlama gelir." (Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî,* Halku'l-Kur'an, 14-15)

Dâhi kadımız, aynı eserinde 'Mükellef, Yükümlü Tutulduğu Şeyin Mahiyetini Dinsel Nakillere İhtiyaç Duymadan Aklıyla da Bilebilir' diye bir fasıl açmıştır. O fasılda söylediklerinden bir özet nakledelim:

"Nakillerin sıhhatini tespitte ihtiyaç duyulan aklın, kendi tespitlerinin sıhhatini belirlemede nakillere muhtaç olduğunu söylemek doğru değildir. Nakilden maksadın Kur'an ve sünnet olduğu bellidir. İşte bu ikisinin güvenilir olup olmadığını ancak ilimle tespit ederiz. Çünkü Allah hikmet sahibidir, çirkinlik ve abesle meşgul olmaz. Allah'ı bilmeye ulaşmanın yolu da aklın sağladığı delillerdir. Bu noktada nakillere ihtiyaç duyulmaz."

"Eğer aksini söylersek yani aklın yerine nakli koyarsak peygamberin her söylediğini bir başka peygamberle kanıtlamak gerekir. Ve bu durum bir teselsül ile ilk peygambere kadar gider. Peki, o ilk peygamberin söylediğini ne ile doğrulayacağız? Akılla. Yani, her hal ve şartta, nakillerin doğruluğunu belirleyecek olan akıldır."

"O halde, aklını işleten bir varlığın akıl yoluyla bilinecek şeylerde nakle ihtiyacı olmaz. Mesela, zulmün kötülüğünü bilmek için nakle ihtiyaç yoktur." (Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî,* el-Aslah, 151-153)

Abdülcebbar ve Râgıb'ın yaklaşımları, onlara yakın çapta bir düşünür olan İzzuddin bin Abdüsselam (ölm. 660/1262) tarafından da esas alınmış ve geliştirilerek tekrarlanmıştır. İzzuddin aynen şöyle diyor:

"Dünyada esas olan yararların (maslahatlar) ve bozgunların (mefsedetler) belirleyici olanları akılla bilinir. Bu belirleyiciler, dinlerde de esas olan belirleyicilerdir. Akıllı bir varlık için bu belirleyicilerin dinin bildiriminden önce keşfedilmesi inkâr edilemez." (izzuddin bin Abdüsselam, *Kavâidü'l-Ahkâm,* 6)

"Şunu bilmeliyiz ki, daha yararlı olanı daha az yararlı olana, daha zararlı olanı daha az zararlı olana tercih yetisi, Cenabı Hak tarafından insanın tabiatına yerleştirilmiştir... Ancak, ahirete ilişkin yararlar ve zararlar sadece nakille (dinsel verilerle) bilinir." (Aynı eser, 7, 9)

İzzuddin, dünya ile ilgili meselelere, fıkıhtaki ifadesiyle muamelâta (beşerî alanla ilgili işlere) 'mâkulü'l-mânâ' (anlamı akılla bilinecek şeyler) demekte, akılla bilinmesi mümkün olmayan, ancak Tanrı'nın vahyi ile bilinebilecek alana da 'taabbudî' (iman ve ibadetle ilgili) alan demektedir. Muamelât alanı ta'lîlî (illetleri, sebepleri irdelemeye dayalı) bir alandır. Yani bu alanda akıl 'neden ve niçin?' diye soru sorup ona göre yöntemler bulur, kurallar koyar. (İzzuddin, anılan eser, 19)

اَلْمَعْقُولُ الْمَعْنَي

Aldanmak - Aldatmak →